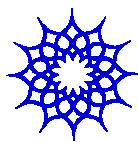

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده غرب شناسی و علم پژوهی
گروه تاریخ علم دوره اسلامی

رساله دکتری رشته تاریخ علم دوره اسلامی

ارزیابی انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی در دوره قاجار

«از ابتدای قاجاریه تا پایان دوره ناصری»

(1210 - 1313 ق.م.)

استادان راهنما

دکتر غلامحسین رحیمی

دکتر سید محمد رحیم ربانی زاده

استاد مشاور:

دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر:

اکبر فلاحی

مهر ماه 1396

تقدیم به:

محضر ارزشمند پدر و مادر عزیزم به خاطر همه
تلاشهای محبت آمیزی که در دوران مختلف زندگی ام
انجام داده اند و بامهربانی چگونه زیستن را به من
آموخته اند.

به همسر مهربانم که در تمام طول تحصیل همراه و
همگام من بوده است.

و به فرزندان عزیزم محمدجواد، مهتا و پریا.

چکیده

جنگ‌های ایران و روس حکومت قاجار را به تلاش گسترده برای به دست آوردن مهارت‌های آموزش قشون، ساخت جنگ افزار و فراگیری دانش‌های جدید نظامی در قالب استخدام مستشار، اعزام دانشجو و تأسیس مدرسه نظامی واداشت. از این رو، پژوهش حاضر تلاش دارد بدین پرسش پاسخ دهد که هیأت‌های مستشاری، موسسه‌های کارگاهی و کارخانه‌ای در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی چه تاثیری داشته‌اند؟ و مدرسه دارالفنون چه نقشی را در این تحول ایفا کرده است؟ پژوهش با شیوه تبیین تاریخی و تحلیل داده‌ها سامان گرفته است و این مدعا را مطرح می‌کند که برخی از اقدامات گفته شده بخصوص، بومی‌سازی و ابداعات در زمینه انتقال فناوری و ساخت جنگ افزار بنا به دلایلی موفق نبوده و برخی دیگر از سیاست‌ها از موفقیت برخوردار بوده است. از جمله مهمترین دلایل عدم موفقیت متکی بودن به فرد خاص، مقطعی بودن برنامه‌ها و برخی سیاست‌های فرانسه و انگلستان بوده است. یافته‌های دیگر پژوهش نشان می‌دهد سیاست استخدام مستشار به دلیل منافع استعماری، تضاد با منافع قدرت‌های جهانی و ناهماهنگی با دولت قاجار موفق نبوده و حضور مهندسان خارجی در کارگاه‌ها نیز نتوانست به سیاست انتقال و بومی سازی موثری بیانجامد. در این میان مدرسه دارالفنون هرچند نتوانست کشور را خودکفا نماید، اما برخی اقدامات موثر در این زمینه را به منصفه ظهور رساند.

واژه‌های کلیدی: دارالفنون، هیأت‌های مستشاری، دانش و فناوری نظامی، دولت قاجار.

فهرست مطالب

11.....	مقدمه
17.....	کلیات
28.....	بخش اول: نگاهی به گذشته
29.....	فصل اول : دانش و فناوری جدید نظامی در دوره آق قویونلوها و صفویه
29.....	1. دوره آق قویونلوها
31.....	2. دوره صفویه
53.....	فصل دوم : دانش و فناوری جدید نظامی در دوره افشاریه و زند
53.....	1. دوره افشاریه
66.....	2. دوره زندیه
68.....	نتیجه گیری
	بخش دوم: انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی در دوره قاجار قبل از تأسیس مدرسه
70.....	دارالفنون
71.....	فصل اول: ساختار، دانش و فناوری و شیوه جنگی قشون قاجار قبل از شروع اصلاحات

1. ساختار قشون.....71
2. دانش و فناوری جنگ افزار و تجهیزات.....73
- فصل دوم: نظام مستشاری نظامی و فرآیند انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران قبل از تأسیس دارالفنون.....77
1. آغاز آموزش قشون ایران.....77
2. جنگ های ایران و روس و ضرورت انتقال و بومی سازی دانش و فناوری جدید نظامی.....78
3. هیأت فرانسوی به سرپرستی ژنرال گاردان.....81
4. عهدشکنی ناپلئون و خروج گاردان و هیئت همراه از ایران.....88
5. ساخت توپ و آموزش توپچیان توسط دروویل فرانسوی.....89
6. ژنرال بارتلمی سمینو فرانسوی.....92
7. آموزش قشون توسط اسیران آزاد شده ایرانی و اسیران و فراریان روس.....92
8. افسران انگلیسی.....93
9. پیاده نظام ایران در زمان عباس میرزا.....102
10. هیأت‌های مستشاری در دوره محمدشاه.....104
- نتیجه گیری.....110
- فصل سوم : نقش موسسه‌های کارگاهی (قورخانه) در انتقال و بومی سازی دانش فناوری نظامی پیش از تأسیس مدرسه دارالفنون.....113
1. جنگ هرات و نیاز شدید ایران به توپ قلعه کوب.....113
2. تأسیس قورخانه تهران.....114
- نتیجه گیری.....121
- فصل چهارم: اعزام دانشجو و تألیف و ترجمه کتاب نظامی قبل از تأسیس مدرسه دارالفنون.....123
1. اعزام محصل به فرنگ.....123
2. تألیف و ترجمه کتاب.....127
- نتیجه گیری.....140
- بخش دوم: انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی پس از تأسیس مدرسه دارالفنون....141
- فصل اول : اقدام های امیرکبیر در زمینه اصلاح قشون و ساخت جنگ افزار.....142

1. وضعیت قشون در اوائل عصر ناصری..... 142
2. اصلاح شیوه سربازگیری و مالی قشون..... 143
3. تشکیل فوج های جدید..... 144
4. آموزش و مشق قشون..... 145
5. یکسان سازی لباس قشون..... 146
6. تولید لباس..... 146
7. فعال سازی معادن..... 146
8. تولید قطران..... 147
9. ساماندهی طبابت افواج..... 147
10. پیشرفت امور قورخانه..... 148
11. تألیف و ترجمه کتاب..... 149
12. تأسیس جبه خانه..... 149
13. تصمیم برای تأسیس نیروی دریایی..... 156

157..... نتیجه گیری

فصل دوم: بررسی نقش و جایگاه مدرسه دارالفنون در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی

158..... به ایران

1. تأسیس مدرسه دارالفنون..... 158
2. علم توپخانه..... 160
3. علم پیاده نظام..... 170
4. علم سواره نظام..... 194
5. معلمان و شاگردان دارالفنون و مشق قشون ایالات..... 195

209..... نتیجه گیری

فصل سوم: نظام مستشاری نظامی و فرآیند انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران

211..... (مستشاران فرانسوی)

1. استخدام مستشار نظامی از فرانسه..... 211
2. آموزش قشون..... 213
3. شکست مرو (1276-1278ق.)..... 220

221.....	4. انتقال و بومی سازی فناوری.....
221.....	5. سرانجام مستشاران فرانسوی....
222.....	نتیجه گیری.....
	فصل چهارم : نظام مستشاری نظامی و فرآیند انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران
223.....	(مستشاران اتریش، روس و پروس).....
223.....	1. افسران اتریشی.....
245.....	2. تشکیل نیروی قزاق... ..
249.....	3. آموزش به سبک پروس... ..
250.....	4. میزان موفقیت قاجارها در تشکیل نظام قشون جدید و تجهیز آن.....
252.....	نتیجه گیری.....
	فصل پنجم: نقش و جایگاه موسسه های کارگاهی در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری
254.....	نظامی (قورخانه و جبه خانه).....
254.....	1. قورخانه.....
276.....	2. جبه خانه.....
278.....	نتیجه گیری.....
	فصل ششم: سفرهای خارجی شاه و تأثیر آنها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری جدید نظامی به ایران
280.....	ایران.....
280.....	1. سفر اول... ..
282.....	2. سفردوم.....
283.....	3. سفرسوم.....
284.....	نتیجه گیری... ..
286.....	فصل هفتم: خرید توپ، تفنگ و کشتی از خارج... ..
286.....	1. خرید تفنگ.....
289.....	2. خرید توپ.....
290.....	3. خرید کشتی جنگی.....
295.....	نتیجه گیری... ..

فصل هشتم: گسترش مدارس نظامی و نقش آن‌ها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران...296

1. مدرسه نظام تبریز (دارالفنون تبریز).....296..

2. مدرسه اتماژوری.....301

3. کالج نایب /مدرسه سلطانی /مدرسه ناصر.....301

4. مدرسه نظامی اصفهان... ..306.....

نتیجه گیری.....306.....

فصل نهم: بررسی نقش و جایگاه اعزام دانشجو به فرنگ در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری جدید

نظامی به ایران (عصر ناصر).....307.....

نتیجه گیری.....310.....

نتیجه گیری.....311.....

پیوست (1).....320.....

کتابنامه.....329.....

مقدمه

به هنگام آغاز جنگ‌های ایران و روس و رو به رو شدن قشون چریک و نامنظم قاجار با سپاه مجهز و مدرن روسیه، برتری دانش و فناوری دشمن آشکار شد و قاجارها خود را مواجه با نیرویی یافتند که متشکل از سربازان حرفه‌ای و آموزش دیده و مجهز به جدیدترین سلاح‌های روز بود. بنابراین، در این رویارویی، انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی مورد توجه و در برنامه و دستور کار دولتمردان قاجار قرار گرفت. از آن زمان به بعد قاجارها با راه‌ها و شیوه‌های مختلف همچون استخدام مستشار، اعزام دانشجو، تأسیس مدرسه، گسترش کارخانه و مراکز اسلحه سازی کوشش‌های مختلف و گسترده‌ای در این زمینه داشتند که آن‌ها را می‌توان به دو مرحله پیش و بعد از تأسیس مدرسه دارالفنون تقسیم‌بندی کرد.

-اهمیت و ضرورت:

دوره قاجار یکی از مهم‌ترین مقاطع تاریخ ایران است که به دلیل مواجه شدن با قدرت‌های جهانی روس و انگلیس و بروز جنگ‌های ایران و روس، انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی به منظور اصلاح و تجهیز نظام و ایجاد قشونی مدرن به صورت جدی و گسترده در دستور کار دولتمردان قاجار قرار گرفت. این اقدامات در دوره عباس میرزا آغاز، محمدشاه آن‌ها را ادامه و با تأسیس مدرسه دارالفنون به اوج خود رسید. از آنجا که تاکنون تحقیقی جامع، مستقل و منسجم درباره روند انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی در دوره قاجار و انگیزه‌ها، دلایل، برنامه‌ها و سیاست‌ها در این زمینه صورت نگرفته است و همچنین به این روند از منظر دانش و فناوری نظامی آنچنان که شایسته می‌باشد، پرداخته نشده است، پژوهش و بررسی در این رابطه ضرورت دارد.

از طرفی، حضور گسترده و پیوسته افسران و مستشاران فرانسوی، انگلیسی، ایتالیایی، اتریشی و روسی برای آموزش قشون و انتقال فناوری و ساخت جنگ افزار و دیگر نیازمندی‌های قشون؛ نقش و جایگاه مهم مدرسه دارالفنون در زمینه آموزش رشته‌های علوم نظامی، تربیت شاگردان، ترجمه و تالیف

کتاب‌های نظامی، آموزش فرماندهان قشون و افواج، اعزام دانشجو و تأسیس و گسترش موسسه‌های کارگاهی مثل قورخانه و جبهه‌خانه جهت ساخت جنگ افزار با کمک استادکاران و صنعتگران داخلی و خارجی حوزه نظامی، بیانگر اهمیت موضوع است.

همچنین باید گفت که هر نسل با دغدغه‌ها و مسائلی که برایش مهم است، و با یافته‌های جدید خود، به بازخوانی و بازسازی گزارش‌های تاریخی می‌پردازد. در جامعه امروز ما مسائلی عملی همچون توجه به گسترش و بومی سازی علوم و فنون نظامی مطرح است. به طور یقین نحوه صورت‌بندی و موقعیت مسأله آن‌ها با آنچه برای دوره قاجار مطرح بود، یکسان نیست؛ ممکن است تفاوت‌ها یا شباهت‌هایی داشته باشد. اما، شناخت این تفاوت‌ها و شباهت‌ها پژوهشگر را با انواع بازسازی روش‌های حل مسأله‌ای مواجه می‌کند که به نوبه خود جذاب و آموزنده و ممکن است محرکی برای ابداع راه‌حل‌های خلاقانه برای مسائل امروز ما باشد.

-مسأله اصلی رساله:

مسأله اصلی رساله این است که ضمن بررسی اقدام‌ها و برنامه‌های گسترده قاجارها، میزان موفقیت آن‌ها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی بررسی شود. همچنین، تلاش خواهد شد که مشخص و بررسی گردد که چه دانش و فناوری‌هایی مورد توجه و در این زمینه گرایش قاجاری به سوی کدام کشورها بوده است.

-اهداف اصلی:

1. بررسی سیاست و برنامه‌های قاجارها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی؛
2. بررسی نقش و جایگاه افسران خارجی در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی؛
3. بررسی نقش و جایگاه مدرسه دارالفنون در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی؛
4. بررسی نقش و جایگاه قورخانه‌ها و جبهه‌خانه‌ها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی؛
5. بررسی نقش و تاثیر اعزام دانشجو در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی؛
6. بررسی تجربه تاریخی ایرانیان در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی.

-سوال‌های پژوهش:

1. هیأت‌های مستشاری چه تأثیری در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی به ایران داشتند؟
2. موسسه‌های کارگاهی و کارخانه‌ای (قورخانه و جبهه‌خانه) به چه میزان در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران موثر بودند؟ آیا در تولیدات آنها تازگی و ابداعی دیده می‌شود؟

3. نقش و جایگاه مدرسه دارالفنون به عنوان نخستین و مهمترین مرکز آموزشی دوره قاجار در زمینه انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی به چه میزان بوده است؟

4. سیاست اعزام دانشجویان چه نقشی در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی به ایران داشت؟

-فرضیه‌های پژوهش:

1- در دوره قاجار با کمک هیأت‌های مستشاری تلاش‌های گسترده‌ای به منظور آموزش افواج، فرماندهان، و ساخت جنگ افزار و دیگر نیازمندی‌های نظامی صورت گرفت. اما، به نظر می‌رسد فعالیت‌های یاد شده به دلیل متکی بودن به شخص و مقطعی بودن و نیز سیاست استعماری کشورهای فرانسه و انگلستان در زمینه انتقال و بومی‌سازی موفق نبوده است.

2- در قورخانه‌ها و جبهه‌خانه‌ها استادکاران ایرانی در کنار مهندسان خارجی در زمینه انتقال فناوری و ساخت جنگ افزار و دیگر ملزومات مورد نیاز قشون فعال بودند. اما، به نظر می‌رسد در خصوص، بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی و ابداعات عملکرد موفق نداشتند.

3- با تأسیس مدرسه دارالفنون، تلاش و برنامه‌ای هدفمند و گسترده به منظور ایجاد رشته‌های نظام در داخل کشور آغاز گردید و اقدام‌هایی در زمینه تربیت شاگرد، مشق افواج و فرماندهان و تألیف و ترجمه کتاب‌های نظامی صورت گرفت. می‌توان گفت این مدرسه نقش و جایگاه مهمی در ورود و گسترش و بومی‌سازی دانش و فنون جدید نظامی به ایران داشت.

4- سیاست اعزام دانشجویان نیز که به منظور انتقال و بومی‌سازی دانش و فنون نظامی در برنامه قاجارها بود به نظر می‌رسد موفق نبوده است.

-روش انجام کار:

روش انجام پژوهش مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و آرشیوی است. مباحث و داده‌ها چگونگی ورود دانش و فناوری نظامی جدید به ایران در روزنامه‌ها، متون تاریخی، سفرنامه‌ها، نسخه‌های خطی و اسناد آمده است؛ لذا تلاش گردید با رجوع به این مراکز و مطالعه و بررسی منابع یادشده به جمع‌آوری داده‌ها، پرداخته شود. از طرفی، در برخی موزه‌ها برخی از سلاح‌های نظامی دوره قاجار نگهداری می‌شود که از نزدیک به مشاهده و بررسی آن‌ها پرداخته شد.

پس از مطالعه و بررسی منابع و پایان یافتن کارفیش‌برداری و تحقیقات میدانی، داده‌های گردآوری شده سنجش، پالایش، گزینش و به اطلاعات تبدیل، آنگاه اطلاعات پردازش و تحلیل گردید. سپس فرضیه‌ها ارزیابی گردیده و تأیید و رد آن‌ها با استدلال علمی و مبتنی بر مستندات صورت گرفت.

-قلمرو مکانی: ایران

-قلمرو زمانی: دوره قاجار (از ابتدا تا پایان دوره ناصرالدین شاه 1210-1313 ق.)

-پیشینه پژوهش:

با وجودی که موضوع انتقال دانش و فناوری نظامی جدید یکی از مباحث مهم در دوره قاجار و تاریخ معاصر ایران است. اما، تاکنون پژوهشی جامع و مستقل به صورت کتاب و یا پایان نامه با این عنوان که خاص دانش و فناوری نظامی صورت نگرفته است. آثاری هم که به این موضوع پرداخته اند، بیشتر کلی، توصیفی یا وقایع نگاری، و خالی از ملاحظات تحلیلی تاریخی مبتنی بر آموزه‌های تاریخ نگاری علم است؛ معمولاً در این آثار گزارشی کوتاه و مختصر از فعالیت قاجارها در زمینه انتقال و بومی سازی علوم و فنون نظامی با نگاهی کلی و با رویکرد تحولات فرهنگی و آموزشی و تغییر ساختار ارتش آمده، ولی به صورت عمیق و تخصصی به موضوع چگونگی انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی بر اساس منابع دست اول به خصوص اسناد، نسخ خطی، نشریات سفرنامه‌ها پرداخته نشده است. از میان آن آثار می توان به جلد 1 تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، نوشته دکتر حسین محبوبی اردکانی؛ تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون، نوشته دکتر احمد (ایرج) هاشمیان و کتاب آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار نوشته مونیکا ام. رینگر اشاره کرد.

-سامان تحقیق:

رساله شامل سه بخش است. در بخش اول با عنوان «نگاهی به گذشته» در قالب دو فصل، آغاز و ورود دانش و فناوری نظامی به ایران در دوره آق‌قویونلوها، صفویه، افشاریه و زندیه مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش اول با عنوان «انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی قبل از تأسیس مدرسه دارالفنون»، شامل چهار فصل است. در فصل اول به ساختار، دانش و فناوری نظامی و شیوه جنگی قشون قاجار قبل از شروع اصلاحات پرداخته شده است. فصل دوم، به بررسی نظام مستشاری نظامی و فرآیند انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران قبل از تأسیس دارالفنون اختصاص دارد و در آن مباحثی همچون، آغاز آموزش قشون ایران، جنگ‌های ایران و روس و ضرورت انتقال و بومی سازی دانش و فناوری جدید نظامی، اقدام‌های هیأت فرانسوی به سرپرستی ژنرال گاردان، اقدام های دروویل فرانسوی زمینه ساخت توپ و آموزش توپچیان؛ آموزش قشون توسط اسیران آزاد شده ایرانی و اسیران و فراریان روس؛ عملکرد افسران انگلیسی؛ پیاده نظام ایران در زمان عباس میرزا و هیأت‌های مستشاری در دوره محمدشاه، آمده است. در فصل سوم با عنوان بررسی ارزیابی نقش موسسه‌های کارگاهی (قورخانه) در انتقال و بومی سازی دانش فناوری نظامی پیش از تأسیس مدرسه دارالفنون، چگونگی تأسیس قورخانه تهران و عملکرد و فعالیت افسران ایتالیایی در آن تشریح شده است. در فصل چهارم نیز به روند اعزام دانشجو و تألیف و ترجمه کتاب اختصاص یافته است.

بخش دوم: با عنوان «انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی پس از تأسیس مدرسه دارالفنون»، شامل نه فصل است. در فصل اول، اقدام‌های امیرکبیر در زمینه اصلاح قشون و ساخت جنگ‌افزار و دیگر نیازمندیهای نظامی تشریح شده است. فصل دوم به ارزیابی نقش و جایگاه مدرسه دارالفنون در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی اختصاص دارد. تأسیس مدرسه دارالفنون؛ رشته‌های مدرسه همچون، علم توپخانه؛ پیاده نظام و سواره نظام، معلمان، شاگردان و چگونگی آموزش آن رشته‌ها مباحث محوری این فصل را تشکیل می دهد.

در فصل سوم و چهارم نقش و عملکرد نظام مستشاری نظامی (افسران فرانسه، اتریش، روس و پروس) در فرآیند انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران، همچون آموزش قشون، تالیف و ترجمه کتاب و ساخت و ساز جنگ افزار، مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل پنجم با عنوان نقش و جایگاه موسسه‌های کارگاهی در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی (قورخانه و جبه خانه)، مباحثی از جمله تولیدات و ساخته‌های قورخانه؛ ورود فناوریهای جدید به قورخانه؛ ساخت و توسعه قورخانه در دیگر مناطق کشور؛ روسا و مقامات قورخانه؛ امور مالی قورخانه؛ صاحب منصبان و مهندسان فرنگی در قورخانه و نیز تاسیس و عملکرد جبه‌خانه‌ها تشریح گردیده است.

در فصل ششم به نقش و تأثیر سفرهای خارجی ناصرالدین شاه در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری جدید نظامی اختصاص دارد. در فصل هفتم موضوع خرید توپ، تفنگ و کشتی از خارج بررسی شده است.

در فصل هشتم با عنوان گسترش مدارس نظامی و نقش آن‌ها در انتقال و بومی سازی دانش و فناوری نظامی به ایران، چگونگی تأسیس مدرسه نظام تبریز (دارالفنون تبریز)، مدرسه اتامژوری و مدرسه ناصری و معلمان، شاگردان و عملکرد آنها تشریح شده است. فصل نهم نیز، به ارزیابی نقش و جایگاه اعزام دانشجو به فرنگ در انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری جدید نظامی به ایران پس از تأسیس دارالفنون (عصر ناصری) اختصاص دارد.

-مشکلات:

مهمترین مشکل انجام کار، حجم انبوه و پراکندگی داده‌ها در منابع مختلف به خصوص روزنامه‌های وقایع اتفاقیه، دولت علیه و روزنامه ایران بود. از این رو، مطالعه، بررسی و فیش برداری از نشریات یاد شده وقت زیادی را به خود اختصاص داد.

در پایان بر خود واجب می‌دانم از استادان محترم راهنما جناب آقای دکتر غلامحسین رحیمی و جناب آقای دکتر سید محمدرحیم ربانی‌زاده و مشاور محترم جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر که زحمت راهنمایی و مشاوره اینجانب را در طول مدت نگارش پایان‌نامه بر عهده داشتند و نیز جناب آقای دکتر حمید رضا دالوند؛ جناب آقای دکتر عبدالرحمان حسنی‌فر، مدیر محترم تحصیلات تکمیلی؛ جناب آقای دکتر معین زاده، ریاست محترم پژوهشکده تاریخ علم؛ جناب آقای دکتر مقدم حیدری، رئیس محترم

گروه تاریخ علم دوره اسلامی؛ جناب آقای دکتر زندیه و جناب آقای دکتر ملائی توانی (داوران خارجی)؛ جناب آقای دکتر منصوری (داور داخلی)؛ جناب آقای دکتر حشمت الله عزیزی؛ کادر اداری تحصیلات تکمیلی پژوهشگاه آقایان حاجتی، جهانگردی، وثوقی و شیردل و نیز سرکار خانم رجبی کتابدار محترم کتابخانه پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران کمال تشکر و قدردانی را به عمل آورم.

اکبر فلاحی

مهر 1396

کلیات

الف- خاطرات و سفرنامه‌ها:

1- سفر در ایران؛

گاسپار دروویل، به همراه ژنرال گاردان به ایران آمد، اما پس از ناکام ماندن تلاش‌های گاردان، به صورت خصوصی به استخدام دولت ایران درآمد. گاسپار دروویل خاطراتش را در دو جلد کتاب به نام (سفر در ایران) *Voyage en Perse* در سال 1828م. منتشر کرد. اقامت سه ساله دروویل در ایران همزمان با سلطنت فتحعلی شاه و ولیعهدی عباس میرزا بوده و روایت وی به این برهه از دوران قاجار اختصاص دارد و دارای اهمیتی ویژه است. کتاب شامل دو بخش می‌باشد. بخش اول درباره فرهنگ، اجتماع، زندگی و باورها و آیین‌های مردم ایران، بخش دوم نیز شامل مباحثی درباره شاهزاده عباس میرزا، قوانین، دربار، مقامات، قشون، توپخانه، زرادخانه و ... است. دروویل در مباحث مربوط به امور نظامی اطلاعاتی مهم از آغاز اصلاح قشون ایران در دوره عباس میرزا، شخصیت عباس میرزا، اقدام‌های ژنرال گاردان و همراهان، میزان توانایی قوای ایران به هنگام جنگ‌های ایران و روس، جنگ افزارهای قشون ایران، توپ‌سازی، سیاست‌های انگلستان در مخالفت با تشکیل سواره نظام، آموزش توپچیان و ایجاد سواره نظام منظم توسط وی، کاستی‌ها قشون، خرید اسلحه از انگلیس، ساخت جباخانه و کارخانه باروت‌سازی در تبریز و نتایج اصلاح و آموزش قشون و میزان موفقیت قاجارها در زمینه انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی ارائه می‌دهد. در کل این اثر، یکی از مهم‌ترین منابع رساله حاضر است که با رعایت بی‌طرفی به بیان واقعیت‌ها پرداخته است.

2- خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران؛

کتاب خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران، به دلیل آنکه نویسنده رئیس اولین گروه مستشاری اروپایی که در دوره بوده که به ایران آمده، دارای اهمیتی ویژه است. اثر درخصوص فناوری و دانش

نظامی قاجار پیش از شروع اصلاحات عباس میرزا، منبعی معتبر که در آن مباحثی در زمینه اسامی همراهان گاردان، وضعیت قشون ایران از لحاظ ساختار، تعداد، جنگ افزار، اردوگاه، لباس و نیز نواقص آمده است. با وجود این، کتاب اطلاعاتی درخصوص فعالیت همراهان گاردان در زمینه آموزش و ساخت جنگ افزار به دست نمی‌دهد و بیشتر مباحث، مربوط به نامه‌نگاری‌های گاردان است. بنابراین، برای آگاهی از چگونگی فعالیت دیگر افراد هیأت، می‌باید به خاطرات و نوشته‌های آن‌ها رجوع کرد.

3- سفرنامه بن تان؛

بن تان فرانسوی از همراهان گاردان بود که پیش از وی به ایران آمد. وی، نخستین فرانسوی بود که آموزش قشون ایران را آغاز کرد. بن تان، در خلال مطالب سفرنامه اش از وضعیت قشون و سر آغاز اصلاح آن سخن گفته است. بنابراین، اثر وی درخصوص نخستین اقدام‌های فرانسویان برای آموزش قشون ایران دارای اهمیت است.

4- مسافرت به ایران؛

موریس دوکوتزبوئه به همراه سفیر کبیر روسیه در سال 1232 ق. / 1817 م. همزمان با پادشاهی فتحعلی شاه و ولیعهدی عباس میرزا به ایران سفر کرد. او در سفرنامه اش با عنوان «مسافرت به ایران» به مسائل متنوعی همچون آداب و رسوم، خلق و خوی ایرانیان، خانه‌های آن‌ها، باغ‌ها و بازارها، وسایل حمل و نقل در ایران... اشاره کرده است. دوکوتزبوئه، از نزدیک قشون عباس میرزا را دیده و درخصوص اقدام‌های عباس میرزا، لباس قشون، اسامی افسران انگلیسی در قشون ایران و میزان پیشرفت آموزش توپخانه توسط افسران انگلیسی‌ها اطلاعاتی مختصر و مفیدی ارائه داده است.

5- سفری به دربار صاحبقران؛

دولت پروس، در سال 1275 ق. / 1859 م. که مقارن با اواسط سلطنت ناصرالدین شاه بود، هیأتی را به سرپرستی «بارون مینوتولی» به ایران اعزام کرد تا ضمن ایجاد سفارت پروس، روابط و مناسبات اقتصادی و سیاسی میان دو کشور را برقرار کنند. دکتر «هنریش بروگش» نیز به عنوان مستشار، همراه اعضای سفارت بود. وی در اصل استاد دانشگاه برلین و یکی از بزرگ‌ترین شرق‌شناسان روزگار خود و نویسنده کتاب «سفری به دربار صاحبقران» است که اطلاعاتی مختصر درخصوص فعالیت افسران فرانسوی در قورخانه عصر ناصری و دلائل شکست مرو ارائه می‌دهد.

6. مجموعه سفرنامه‌های میرزا صالح شیرازی؛

میرزا صالح شیرازی، در دستگاه عباس میرزا در تبریز مشغول بوده است. او جز دومین دسته از محصلان ایرانی بود که به دستور ولیعهد، برای تحصیل علوم جدید به انگلیس اعزام شد. وی، پس از آموختن زبان‌های انگلیسی و فرانسه و فراگرفتن برخی دیگر از دانش‌ها و هنرها از جمله فن چاپ در لندن، نخستین چاپخانه دولتی ایران را در تبریز به کار انداخت و برای اولین بار روزنامه‌ای به نام کاغذ اخبار را

در تهران منتشر کرد. از آنجا که خود در جریان انتخاب دانشجویان بوده و به همراه آن‌ها به انگلستان رفته، سفرنامه‌اش، در خصوص اعزام محصل به فرنگ در دوره عباس میرزا، دارای اطلاعات ارزشمندی است که در منبعی دیگر یافت نمی‌شود.

7- سفرنامه اوژن فلاندن به ایران؛

سفرنامه اوژن فلاندن، دارای مطالبی متعدد و مختلف درباره ایران است. اگر چه هدف مؤلف بررسی آثار باستانی و تاریخی ایران بوده، ولی به هر جا که وارد شده و یا با هر چیزی که رو به رو شده آن را وصف کرده است. وی، مباحثی درباره وضعیت راه‌ها، مالیات، مجازات‌ها، پوشش و لباس، خورد و خوراک، اوضاع اجتماعی، قضاوت، وضع منازل، درویش، لوطی‌ها، بازار، آثار تاریخی و قشون و غیره آورده است. فلاندن، در فصل بیستم کتاب اطلاعاتی درخصوص وضعیت ارتش، مشاقتان اروپایی، توپخانه، محاصره هرات، درجات نظامی... و ارائه می‌دهد. البته، نویسنده با نگاهی غرض آلوده و حتی غیر مستند مباحث را مطرح کرده است. به عنوان مثال وی توپخانه ایران را یادگار فابویه فرانسوی می‌داند و معتقد است وی توپچیانی ماهر تربیت کرد، که ادعایی کاملاً نادرست است. در مجموع کتاب درخصوص مباحث نظامی دوره محمدشاه، همچون نبرد هرات و میزان توانایی توپخانه ایران، اسلحه قشون، آموزش و انضباط در قشون ایران، سیاست‌های انگلستان در نبرد هرات، اقدام‌های حاج میرزا آقاسی در زمینه ساخت جنگ افزار و وضعیت قورخانه در دوره صدارت وی، حاوی اطلاعاتی ارزشمند است.

8- سفرنامه میرزا فتاح خان گرمودی به اروپا در زمان محمدشاه، شامل: چهارفصل؛

میرزا فتاح خان گرمودی در زمان محمدشاه قاجار به نیابت حسین خان آجودان باشی، جهت مأموریت سیاسی عازم دولت‌های سه گانه اتریش، فرانسه و انگلستان شد. وی، در طول این سفر، اقدام به نوشتن دو سفرنامه با نام‌های چهار فصل و شب نامه کرد. این دو سفرنامه به همراه یک سفرنامه دیگر به نام سفرنامه ممسنی بعدها توسط نتیجه وی یعنی «فتح الدین فتاحی» به صورت یک کتاب در یک مجلد به همراه بسیاری از اسناد دیگر گردآوری و در سال 1348 ش. با نام «سفرنامه میرزا فتاح خان گرمودی به اروپا» چاپ گردید. این سفرنامه از دو بعد اهمیت دارد 1- نویسنده همراه آجوان نباشی در سفر فرانسه حضور داشته و از نزدیک در جریان استخدام مستشار از آن کشور بوده است. 2- نویسنده از منظر یک ایرانی مباحث مربوط به میزان توانایی نظامی دوران محمدشاه را تشریح کرده است. بیان اقدامات افسران فرانسوی و لهستانی در جریان نبرد هرات، چگونگی استخدام افسران فرانسوی در دوره محمدشاه برای آموزش و ساخت سلاح جنگ افزار و نیز خرید جنگ افزار از فرانسه از مباحث ارزشمند این کتاب است.

9- کتاب تصاویری از ایران، (سفر کلنل ف. کلمباری به دربار شاه ایران) 1249-1265 ق؛

اثر یاد شده توسط لین تورنتون فرانسوی گردآوری و تدوین شده است. کلمباری، افسر ایتالیایی کمی قبل از مرگ عباس میرزا به ایران آمد و به درجه سرهنگی زرادخانه ارتقا یافت و بعد مستقیم تحت فرمان حاج میرزا آغاسی قرار گرفت. کلمباری رئیس قورخانه و نقش مهمی در ساخت و ارتقای جنگ

افزارها داشته است. بنابراین، اطلاعات ارزشمندی درخصوص فعالیت قورخانه در عصر محمدشاه و برنامه‌ها و عملکرد حاج میرزا آغاسی در زمینه ساخت جنگ افزار در قورخانه ارائه می‌دهد. البته، با وجود نقش فعال کلمباری در قورخانه ولی مطالب مختصری در این خصوص در کتاب آمده است.

10- کتاب ایران در 1839-1840م؛

کتاب یادشده خاطرات کنت دوسرسی، سفیر دولت فرانسه در زمان محمدشاه قاجار است. وی، ریاست هیأت فرانسه را بر عهده داشت. هیئت شامل سه نفر معلم توپچی، دونفر معلم سواره، پنج نفر معلم سرباز با یکنفر کمانداد بود تا به مدت هشت سال به دولت ایران کمک کنند. کتاب نه تنها مسائل سیاسی را مورد توجه قرار داده، بلکه تصویر جالبی از زندگانی اقتصادی، اجتماعی و در مواردی نظامی زمان محمدشاه قاجار به دست می‌دهد. دوسرسی در لابه لای خاطراتش مطالبی ارزشمند درخصوص اسامی افسران فرانسوی هیأت، وضعیت ارتش ایران از لحاظ آموزش، تجهیزات و نواقص، نتایج فعالیت‌های روس و انگلیس، ضعف افسران و فرماندهی و نیز ساخت کارگاه توپ‌سازی ارائه می‌دهد.

11- روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه از سفر اول فرنگ، دوم و سوم فرنگ؛

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه از سفر اول فرنگ، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه از سفر دوم فرنگ، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه از سفر سوم فرنگ، این سه مجلد به کوشش فاطمه قاضیها، توسط سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، به چاپ رسیده است. سفرهای سه‌گانه ناصرالدین شاه به اروپا در سال 1290ق. آغاز و این سفرها دو مرتبه دیگر در سال‌های 1295ق. و 1306 نیز تکرار شد. در کتاب‌های خاطرات ناصرالدین شاه از فرنگ مباحث ارزشمندی در زمینه، فناوری نظامی اروپا، قشون اروپا، انعقاد قرار داد خرید تفنگ، انعقاد قرار داد استخدام مستشار؛ اهدای توپ توسط اروپایی‌ها به شاه ایران و آشنایی با فاصله زیاد دانش و فناوری نظامی ایران با اروپا آمده است.

ب: متون تاریخی:

1- «مآثر سلطانیه»؛

عبدالرزاق بیگ دُنبلی (1242- 1176ق)، متخلص به «مفتون» ادیب و مورخ، از اوایل حکومت عباس میرزا نایب‌السلطنه. در آذربایجان وارد دیوان انشاء و به تدریج از بزرگان طراز اول دربار کوچک عباس میرزا شد. کتاب «مآثر سلطانیه» که معروفترین کتاب تاریخی اوست، به اختصار از فتحعلی خان قاجار آغاز می‌کند و گزارش مختصری از محمدحسن خان و آقامحمدخان به دست می‌دهد و بقیه کتاب شرح تاریخ سلطنت فتحعلی شاه قاجار و شرح مفصل دوران حکومت عباس میرزا نایب‌السلطنه در آذربایجان است. دُنبلی، از نزدیک شاهد حوادث بوده و بسیاری از آنچه را نوشته، خود دیده یا از شاهدان عینی شنیده و تحقیق کرده است. وی، اطلاعات مهمی در زمینه اقدامات عباس میرزا در زمینه انتقال و بومی

سازی دانش و فناوری نظامی از جمله برخی ترتیبات جدید نظامی، آموزش افواج و توپچیان، ساخت توپ و تفنگ و کارخانه باروت سازی با کمک گاردان و هیئت همراه و افسران انگلیسی ارائه کرده است.

2- مرآت البلدان؛

محمدحسن خان اعتماد السلطنه جزو نخستین محصلان دارالفنون است. وی به مدت بیست و پنج سال همراه و همنشین ناصرالدین شاه و در بسیاری از سفرهای داخلی و خارجی از جمله سه سفر شاه به اروپا مصاحب او بوده است. از اعتمادالسلطنه آثار فراوانی برجای مانده برخی از مهم ترین آثار اعتمادالسلطنه که در این رساله از آنها استفاده شده عبارتند از: مرآت البلدان، المآثر و الآثار و تاریخ منتظم ناصری، جلد های دوم و سوم کتاب مرآت البلدان با داشتن وقایع و رخداد های دوره ناصری از 1264 سال تاج گذاری تا 1295 ق. یکی از مهمترین منابع برای نگارش رساله حاضر است که اطلاعاتی ارزشمند در خصوص چگونگی تأسیس مدرسه دارالفنون، اسامی معلمان و محصلان مرتبه اول و دوم و مناصب و مشاغل، سرنوشت و عملکرد محصلان، اقدام های امیرکبیر در زمینه امور نظامی و تحولات و تولیدات قورخانه و جبه خانه، ارائه می دهد.

3- المآثر و الآثار؛

این اثر نیز یکی دیگر از تألیفات ارزشمند اعتماد السلطنه است. در این کتاب، آثار و فعالیت های تمدنی چهل سال فرمانروایی ناصرالدین قاجار مانند رواج یافتن جغرافیا، شیمی جدید، فیزیک، دواسازی، تلگراف، پست، چراغ برق، تلفن، کارخانه هایی مانند نساجی، آسیای بخار، چلواربافی، آهن سازی، بلورسازی، چینی سازی و... تأسیس روزنامه و گشایش مدرسه دارالفنون آمده است. کتاب مباحثی مهم در زمینه تحولات نظامی دوره ناصری، فعالیت معلمان دارالفنون و اصناف قورخانه در بر دارد.

4- تاریخ منتظم ناصری؛

تاریخ منتظم ناصری دیگر اثر اعتمادالسلطنه و در سه مجلد است. جلد سوم کتاب در خلال مطالب و به خصوص مطالب پایانی و در مباحث مربوط به وزارت جنگ و علوم اطلاعاتی ارزشمند در زمینه، فعالیت هیأت گاردان، فعالیت معلمان و شاگردان دارالفنون، افواج قزاق و فعالیت افسران اتریشی در دوره ناصری، به دست می دهد.

5- کتاب شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه؛

کتاب یاد شده همچنانکه از عنوان آن مشخص است تاریخ اجتماعی و اداری ایران عصر قاجار است. جلد نخست آن از دوره آقا محمدخان تا آخر عصر ناصرالدین شاه را شامل می شود. کتاب، مباحثی در خصوص ساختار قشون قاجار پیش از اصلاح، فعالیت های حاج میرزا آقاسی برای ساخت توپ، تفنگ و باروت و نیز اقدام های امیرکبیر در خصوص اصلاح قشون بیان می کند.

6- منتخب التواریخ؛

منتخب التواریخ نوشته میرزا ابراهیم خان، صدیق الممالک شیبانی و تاریخ عمومی است مشتمل بر پنج قسم، که هر قسم آن چند فصل و برخی از آن ها چند باب دارد. اهمیت منتخب التواریخ فقط در وقایع 22

ساله یعنی از سال 1300 تا 1322 ق. می‌باشد که از خود او بوده و در جای دیگر تا به حال دیده نشده است. استخدام معلم از اتریش و عملکرد آن‌ها، استخدام افسران روس، فعالیت قورخانه در زمینه ساخت تجهیزات و کیفیت آن‌ها، بازدیدهای ناصرالدین شاه از قورخانه، اصناف قورخانه، سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا و موضوع خرید تفنگ و کشتی و نیز فعالیت مدرسه ناصری از جمله اطلاعات ارزشمند ارائه شده در این کتاب است.

7- یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی؛

کتاب یادشده اثری ارزنده و نفیس از تاریخ مکتوب ایران است. جهانگیر قائم مقامی، مؤلف این کتاب یکی از تاریخنگاران و متخصصان اسناد تاریخی است. در تدوین اثر سعی شده تا مجموعه ای از اسناد مهم تاریخی را برای علاقه‌مندان جمع آوری و ارائه کند. کتاب شامل اسناد ارزشمندی درخصوص ارتباطات صفویان از جمله شاه صفی و شاه سلطان حسین با اروپا برای استخدام متخصص به منظور ساخت توپ و تفنگ؛ روابط ایران و فرانسه در عصر ناصری در حوزه نظامی همچون خرید سلاح، استخدام مستشار و نیز گزارشی از وضعیت توپخانه ایران در دوره ناصری می باشد.

8- انگلیسی‌ها در میان ایرانیان؛

کتاب یاد شده نوشته دنیس رایت است. این اثر بیشتر در شرح احوال انگلیسیانی است که در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به عنوان دیپلمات و جهانگرد به ایران سفر کرده و در بسیاری موارد عاقد قراردادهایی بودند که در چارچوب سیاست استعماری بریتانیا به خاطر حفظ امپراتوری آن کشور در هندوستان بر ایران تحمیل می‌شد. کتاب دارای مباحثی درخصوص چگونگی ورود و عملکرد و فعالیت‌های افسران انگلیسی در زمینه آموزش قشون و ساخت تجهیزات در دوره فتحعلی شاه و محمدشاه می باشد.

9- مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین الدوله، قسمت اول مربوط به سال‌های 1249-1273؛

امین الدوله در سال 1272 ق. از طرف ناصرالدین شاه مامور دربار ناپلئون سوم شد. کتاب وی، درخصوص روابط ایران و با فرانسه در عصر ناصری و استخدام مستشار از آن کشور دارای اهمیت است.

10- یادداشت‌های سیاسی کنت دوگوبینو؛

کتاب یادداشت‌های سیاسی کنت دوگوبینو شامل دو بخش است بخش نخست که 53 یادداشت‌اند و در فاصله سالهای 1856 تا 1858 م. به‌عنوان کاردار سفارت فرانسه نگارش یافته؛ و بخش دوم که 69 یادداشت می‌شود و در بین سال‌های 1862 تا 1863 م. که وزیرمختار فرانسه بود نوشته است. ژان هی‌تیه که در سال 1313 ش. برای تدریس زبان فرانسه در دانش‌سرای عالی و دانشکده ادبیات به ایران آمده بود، رونوشتی از این یادداشت‌ها در بایگانی سفارتخانه فرانسه در تهران تهیه کرد و در 1316 ش. که به فرانسه

رفت، با نسخه دوم همین یادداشتهای که در وزارت امور خارجه فرانسه نگهداری می‌شد مقایسه نمود. در 1338 ش. دختر وی آدریان هی‌تیه که در دانشگاه تاریخ می‌خواند، با مقدمه‌ای جامع بر آنها و شرحی بر اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران آن دوران، آنها را منتشر کرد این نسخه فرانسوی در سال 1370 توسط عبدالرضا هوشنگ مهدوی ترجمه و در 354 صفحه توسط انتشارات جویا به چاپ رسید. کتاب از لحاظ داشتن اطلاعاتی در خصوص عملکرد افسران فرانسوی که در دوره ناصری به منظور آموزش و ساخت جنگ افزار به استخدام دولت ایران در آمدند به خصوص عملکرد مسیو «روس» در قورخانه اطلاعاتی ارزشمند به دست می‌دهد.

11- کتاب ایران و قضیه ایران؛

لرد کرزن از جمله سیاحان و مأموران عالی‌رتبه سیاسی است که در طول زندگی خود دو بار به ایران و خلیج فارس مسافرت کرد. کرزن در سن 31 سالگی پس از بازگشت از ایران شرح اولین مسافرت خود را در کتاب «ایران و قضیه ایران» به نگارش درآورد. این کتاب مشتمل بر پژوهش‌های اجمالی وی در خصوص مسائل تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی ایران است. اثر کرزن که مجموعه اطلاعات و آگاهی‌های شفاهی، شنیداری و دیداری نسبتاً کم نظیری در خود دارد یک فرهنگ جغرافیایی نیز محسوب می‌شود و در زمینه دانش و فناوری نظامی عصر قاجار همچون چگونگی ورود هیأت‌های انگلیسی و عملکرد و سرنوشت آنها، شمار نفرات قشون عباس میرزا، میزان موفقیت افسران انگلیسی در دوره محمدشاه، عملکرد افسران فرانسوی و اثربشی در عصر ناصری و میزان موفقیت قاجارها در زمینه انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی اطلاعات گرانقدری به دست می‌دهد.

12- یادداشت‌های ژنرال تره‌زل در سفر به ایران؛

تره‌زل نیز از همراهان گاردان است. در یادداشت‌های وی مطالبی مهمی در خصوص اقدام‌ها و عملکرد هیأت گاردان همچون، فعالیت‌های فابویه در اصفهان در زمینه ساخت توپ و مشکلات وی، فعالیت‌های نقشه‌کشی هیئت گاردان و نیز سرانجام کار هیأت فرانسوی آمده است.

پ: روزنامه‌ها:

روزنامه‌ها با داشتن گزارش‌های فراوان و مختلف و تقریباً پیوسته در خصوص چگونگی انتقال و بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی در دوره قاجار از مهمترین منابع رساله حاضر هستند. البته، گزارش‌های آنها نقل قول رسمی از عملکرد دولت قاجار است اما، می‌توان با بررسی و تحلیل و نیز مقایسه آنها با متون تاریخی و اسناد به اطلاعات ارزشمندی دست یافت.

1- روزنامه وقایع اتفاقیه؛